

AGDERSEMINARET
2016

BERIT EIDE JOHNSEN (red.)

På vandring og på flukt

MIGRASJON I HISTORISK PERSPEKTIV

KAPITTEL 4

En stat, «hvortil Udvandring fra Norge kunde ansees fordelagtig»

Utvandringen fra Agder til Texas på 1840-tallet

Berit Eide Johnsen

4. juli 1825 forlot sluppen *Restauration* Stavanger med kurs for det lovede landet, Amerika. Et barn ble født underveis, og de 51 utvandrerne ble dermed til 52 før de nådde New York i oktober.¹ Der ventet Cleng Peerson på dem. De fleste var haugianere og kvekere. I migrasjonsforskningen er de religiøse motivene – som spilte minimal rolle i den senere utvandringen – blitt trukket fram som den viktigste forklaringen på hvorfor denne gruppen reiste: De søkte et friere land. De fleste dro videre fra storbyen New York. Cleng Peerson bodde flere steder, men endte opp i Texas i 1850, først i Dallas County og fra 1854 i Bosque County, hvor han døde i 1865. Nettopp til Texas utvandret mange egder på 1840- og 1850-tallet.

Det skulle gå flere år fra den første utvandringen fra Stavanger til de første egdene forlot hjemlandet. I 1843 forlot i alt fire personer Nedenes fogderi, dvs. kystområdene i nåværende Aust-Agder.² I beretningen for femåret 1840–45

1 Det har vært en omfattende diskusjon om hvor mange utvandrerne med *Restauration* i 1825, *sluffefolket*, var. En kartlegging er foretatt av Gunleif Seldal, Stavanger. Han er kommet til 52, og har (med visse forbehold) navngitt alle bortsett fra én. Upublisert manus, presentert på Cleng Peerson Legacy Conference, Clifton, Texas, 13.–16. oktober 2015.

2 Tveiten 1974: Vedlegg 1: Emigrasjonen fra Nedenes fogderi 1843–60.

skrev amtmannen i Nedenes, Henrik Harboe: «I de senere Aar er Udvandringen til Amerika begyndt og finder endnu Sted tildeels fra Ombli [Åmli] Præstegjeld og den vestre Deel af Nedenæs.» Også fra Setesdal var det noen familier som utvandret. Men dette ville ikke vare ved, antok amtmannen: «det er at formode, at denne Reiselyst vil aftage eller maaskee ophøre, naar Almuen faaar paalideligere Kundskab om det rette Forhold i Amerika».³ Selv om myndighetene, som amtmannen representerte, ikke gjorde forsøk på å hindre utvandringen i denne perioden, så de ikke med blide øyne på den. Det ville tappe landet for nødvendig arbeidskraft. Men utvandringen opphørte ikke, i alle fall ikke med en gang.

Den totale utvandringen fra bygdene i Nedenes fogderi var 1 440 i årene 1843–59.⁴ Det var en del flere menn enn kvinner som reiste.⁵ Utvandringen var relativt beskjeden de første tre årene, for så å ta seg opp til 92 personer i 1846. Etter en nedgang de to følgende årene kom en topp i 1849–50 med til sammen 433 personer. Neste topp var 1853–54 med 542 utvandrere, før en rask nedgang kom fra og med 1855. Hele 76 prosent av dem som utvandret fra Nedenes fogderi i denne perioden, gjorde det mellom 1849 og 1854 – 1 099 personer. Fra 1860 var utvandringen fra kystområdene i Nedenes nærmest ikke-eksisterende. I alt utvandret omkring 3 000 fra hele Agder mellom 1840 og 1855. Utvandringsintensiteten var høyere her enn ellers i Norge.⁶

Totalt sett er utvandringstallene for Nedenes fogderi små, og de årlige utslagene kanskje noe tilfeldige. Men utvandringstoppen 1849–54 er likevel så tydelig at den krever en forklaring. Utvandringstallene er også små sammenliknet med utvandringen på slutten av 1800-tallet og ut over 1900-tallet. Det var nemlig først etter 1880 at Agder kom med i masseutvandringen.⁷ Men denne tidlige utvandringen er interessant, ikke minst fordi den på vesentlige punkter skiller seg fra den senere utvandringen og utvandringen fra andre deler av landet.

3 Nedenæs og Raabygdelagets Amt, beretning 1840-45, signert Harboe og datert 08.09.1846.

4 Ifølge Tveiten 1974: 4, hadde byene og ladestedene i fogderiet «ytterst lave utvandringsrater under den tidligste emigrasjonen».

5 Tveiten 1974: 99–100. Omkring 60 prosent av de som reiste fra Nedenes fogderi, var menn og 40 prosent kvinner.

6 Ordahl 1981: 58. Nedenes amt (Nedenes og Råbygdelaget) 1846–55: 4,4 utvandrere per 1 000 innbyggere, for Norge totalt 2,3 utvandrere per 1 000. Ordahl 1981: 65, med referanse til NOS rekke VII, nr. 25. Utvandringsstatistikk 1921. I alt utvandret vel 18 000 personer fra Norge 1825–1850. Årlig utvandret mellom 1 100 og 1 600 personer 1843–1848, i 1849 4 000. Semmingsen 1942: 92.

7 Ordahl 1978: 137.

Mange av de tidlige utvandrerne søkte til jordbruksstrøkene i innlandet i Amerika. De fleste dro til nordstatene, Illinois og Wisconsin, men en del reiste også sørover, blant annet til Texas. Totalt emigrerte omkring 1 500 nordmenn til Texas i årene 1845–1900, de fleste i den tidlige fasen. I hele Texas bodde 321 av norsk herkomst i 1860, 552 i 1870 og 941 i 1880.⁸ De norske bosetningene i Texas ble altså aldri særlig store. Men selv om den tidlige utvandringen dit var forsvinnende liten sett i den store sammenhengen, har den en spesiell interesse fordi utvandrerens sosiale posisjon og utvandningsårsakene skiller seg merkbart fra senere utvandring. Den er også interessant pga. tilknytningen til kjente utvandrerpionerer som Johan Reinert Reiersen (1810–64) og Elise Amalie Tvede, gift Wærenskjold (1815–95).

I det følgende skal fokus spesielt rettes mot utvandringen til Texas fra lillesandsområdet. Hvem var de første utvandrerne herfra? Hvorfor utvandret de? Hvordan hadde de fått høre om mulighetene for utvandring, og hvem ledet an? Reiste de alene eller sammen i vennelag eller familier? Og hvordan reiste de? Dette er spørsmål som vi skal søke svar på. Vi skal avdekke enkeltskjebnene, men også fange inn de overordnede forklaringene. Årsakene til utvandringen kan finnes i mer langsiktige, strukturelle endringer av det norske samfunnet, men også i en kortvarig økonomisk krise. Årsakene finnes både i Norge og Amerika.

Det er tidligere skrevet en del om den tidlige utvandringen fra Agder. Jeg vil spesielt trekke fram tre arbeider: Helge Ove Tveitens hovedoppgave i historie fra 1974: *En utvandring blusser opp – og slokner. Sørlandsk emigrasjon på 1800-tallet*, Odd Magnar Syvertsen og Derwood Johnsons bok fra 1982: *Norge i Texas* og Erik Aalvik Evensens doktoravhandling fra 2008: *From Canaan to the Promised Land*, om utvandringen fra Landvik og Eide. For øvrig vises til referanser og litteraturliste.

Hvorfor reiste de?

Hvilke årsaker har migrasjonsforskerne trukket fram for å forklare den tidlige utvandringen? I kystsamfunnene på Agder det var en vandrertradisjon som strakte seg tilbake til utvandringen og arbeidsvandringene til Holland på 16- og 1700-tallet. Skipsfarten med de mange sjøfolkene skapte i seg selv

8 Semmingsen 1942: 279.

en fortrolighet med det å reise ut. Grunnleggende forutsetninger var selvsagt mulighetene til å komme seg over havet til Amerika, og kunnskap om hvordan man reiste dit. Disse forutsetningene var til stede på midten av 1800-tallet, selv om besværlighetene og usikkerheten knyttet til reisen var langt større enn senere.

En økende informasjon om Amerika i Norge har selvsagt også blitt tillagt stor vekt. Den første veilederen, Ole Rynnings *Sandfærdig Beretning om Amerika til Oplysning og Nytte for Bonde og Menigmand*, kom ut i 1838. I 1840-årene begynte brev å komme til hjemlandet, og de sirkulerte i flere bygdesamfunn. Aviser begynte å skrive om Amerika. De fortalte om forholdene i nybyggerstrøkene, både slit og vansker, men også om mulighetene, og de ga råd og veiledning til potensielle utvandrere.⁹

De første utvandrerne fra Stavanger i 1825 reiste til et land som gav dem større religiøs frihet. Men også økonomiske motiver kan ha hatt betydning for beslutningen om å reise. De reiste til et land som de trodde ville gi dem et bedre levebrød og et tryggere utkomme enn hjemme. Befolkningspress og dårligere levevilkår for store befolkningsgrupper er de viktigste momentene som migrasjonsforskerne har trukket fram for å forklare utvandringen til Amerika på 1800-tallet totalt sett. Økonomisk krise i årene rundt 1850 kan muligens forklare utvandringstoppene i Nedenes fogderi 1849–50 og 1853–54.¹⁰ Mange forskere har koplet økningen i utvandring på 1850-tallet til de omkring 400 arbeiderforeningene som Marcus Thrane (1817–1890) stiftet på Østlandet, Vestlandet, Agder og så langt nord som til Trøndelag i løpet av to–tre år fra desember 1848. Bevegelsen, som har blitt karakterisert som Norges første moderne politiske masseparti, ble brutalt slått ned sommeren 1851, og lederne ble straffet.¹¹

Selv om håpet og ønsket om bedre økonomisk utkomme og sikrere levebrød også hadde betydning for den tidlige utvandringen, er det klart at de fleste som reiste i 1840- og -50-årene langt fra var blant de fattigste. Mange av dem tilhørte embetsmannsfamilier og handelspatrisiatet. Det krevde kapital å legge ut

9 Lovoll 1997: 21.

10 Tveiten 1974: 62–63. Han kopler særlig utvandring fra Nedenes fogderi i årene etter 1848 til økonomisk krise. I første halvdel av 1850-tallet, da neste utvandringstopp kom, var den økonomiske tilstanden i fogderiet «generelt meget god». I 1853 kom 171 av 353 utvandrere, nesten halvparten, fra Holt, og de fleste var jernverksarbeidere.

11 Semmingsen 1942: 420; Tveiten 1974: 78; Kummen 1949: 98 og 100–103; Pryser 1977: 11.

på den lange reisen og etablere seg på nytt i et fremmed land. Dette utelukket de aller fattigste i samfunnet. Først senere på 1800-tallet, da nordmenn som alt var etablert i Amerika, kunne finansiere reisen og ta imot nykommere, kom mindre velstående med.

Religiøs frihet er allerede nevnt, men frihetsbegrepet omfattet også politisk frihet og holdninger i samfunnet generelt. Brev hjem fortalte om frihet og likhet i Amerika. Der behøvde ikke den alminnelige mann å bukke for øvrighet og overklasse, men «saasnt som en Mand er bekjendt her ordentlig og skikkelig, saa er den Ene agtet som den Anden, Bønder og Haandværkere ere ligesaameget som Kjøbmænd og Embedsmænd», skrev en utvandrer fra Wisconsin i 1845.¹² Utvandringsagitatoren Johan Reinert Reiersen, som vi snart skal høre nærmere om, og Henrik Wergeland, som var en sterk utvandringsmotstander, stod på samme linje når de krevde en mer liberal reformpolitikk i Norge. Reiersen brukte konsekvent manglende reformvilje som argument for utvandring.¹³ Flere av dem som utvandret i den tidlige fasen, var i opposisjon til øvrigheten eller hadde kommet på kant med samfunnet, gjennom skilsmisse, pga. lovbrudd eller på andre måter. De ønsket å starte på nytt, i et samfunn med mer liberale holdninger enn hjemme.

Både kunnskaper om Amerika i Norge, og flere særtrekk ved det norske og amerikanske samfunnet, er altså blitt trukket fram i migrasjonslitteraturen for å forklare den tidlige utvandringen. På visse punkter skilte den seg fra den senere utvandringen. Når vi nå skal se nærmere på de lokale forholdene, kan vi ikke bare overføre de generelle årsakene. Hver enkelt utvandrer, hver enkelt familie, hadde sine spesielle grunner til å reise. Oftest er disse grunnene skjulte for oss i dag. Men innimellom får vi et innblikk i en menneskeskjebne og et familieliv, et glimt av det mennesket og den familien som tok den vanskelige beslutningen om å forlate det hjemlige og etablere et nytt liv på den andre siden av havet. Noen ganger kan vi i det minste antyde hva som var årsakene til at de utvandret. Og i enkelte tilfeller har vi kildemateriale og konkrete opplysninger som gjør oss i stand til mer enn å antyde.

¹² Lovoll 1997: 21.

¹³ Semmingsen 1942: 203-204.

En kortvarig internasjonal krise

I 1847 brøt en internasjonal økonomisk krise ut. Bølgene slo inn over Norge de følgende årene, og arbeidsplasser forsvant. Eksportnæringer som i årene før hadde vært i kraftig vekst, ble hardt rammet. Det gjaldt særlig jernverkene, trelasteksporten og skipsfarten. Skipsbyggingen stanset opp. Sjøfolk og verftsarbeidere ble arbeidsledige. Håndverkere, som hadde levert varer og tjenester til disse næringene, fikk redusert sine oppdrag. Også bygdene ble rammet: Særlig rundt byene og tettstedene var ikke bondesamfunnet lenger basert på selvforsyning – det var sterkt integrert i pengesamfunnet. Når skogeiernes trelastleveranser til skipsbyggingen og eksporten stanset opp, forsvant også inntektene deres.

At det var uår i jordbruket rundt 1850, vanskeliggjorde forholdene ytterligere. Misvekst og tørråte på poteten førte til matmangel og til at kornprisene steg. Alt i 1846 hadde den første jordbrukskrisen kommet, da potetavlingen og kornhøsten slo feil. Våren 1847 var det knapt med korn over hele Europa. Også vinteren 1850–51 var vanskelig. Korntilførselen stoppet opp om høsten, og prisene økte i været. Arbeidsløsheten steg, og det samme gjorde tallet på fattigunderstøttede.¹⁴

Trelasteksporten til Frankrike, som hadde vært betydelig de foregående tiårene, stoppet opp pga. de politiske urolighetene i kjølvannet av februarrevolusjonen i 1848. Amtmann I.S. Thomle skrev i sin beretning for femåret 1846–50: «siden de politiske Uroligheder i 1848 Udskibningerne [fra Risør] til Frankrige have været ubetydelige og desuden givet et slet Resultat».¹⁵ Og krisen fikk ringvirkninger. Arbeidere, håndverkere, handelsmenn, skogsarbeidere, husmenn og bønder – alle merket de den økonomiske krisen.

Utvandringsbølgen la seg relativt raskt. Amtmannen i Nedenes konstaterte at «saaagodt som ingen Udvandring» hadde funnet sted i 1855. Og han fortsatte: «[...] og, saalænge de nuværende gode Tider, navnlig for Arbeidsklassen, vedvare, vil rimeligviis Udvandringen ganske standse.»¹⁶ Og det var nettopp det den gjorde. Trelasteksporten, skipsbyggingen og skipsfarten gikk inn i tidenes høykonjunktur. Arbeidsløshet ble snudd til mangel på arbeidskraft. Utvandring for å finne levebrød ble mindre aktuelt.

14 Tveiten 1974: 65 med referanse til amtmannsberetningen 1846–50; Pryser 1999: 102.

15 Nedenæs og Raabygdelagets Amt, beretning 1845–50, signert I.S. Thomle og datert 01.11.1851.

16 Nedenæs og Raabygdelagets Amt, beretning 1851–55, signert I.S. Thomle og datert 23.01.1857.

Økonomiske motiver kan til en viss grad knyttes til utvandringen fra kystområdene i Nedenes. Men vi kjenner også til andre utvandringstyper.

Familier og venner i flokk og følge

Noe som særpreget den tidlige utvandringen fra Norge til Amerika, var at mange reiste gruppevis fra ett og samme bygdesamfunn. Fra ei bygd kunne det reise mange, mens ingen reiste fra andre bygder. Spredning av opplysninger og kjennskap til det nye landet hadde stor betydning for om folk brøt opp og dro av gårde. Utvandringen på 1840- og -50-tallet var også preget av *kjedemigrasjon*. Først reiste én, så fulgte andre – familiemedlemmer og granner – etter. Et annet trekk er at de fleste som reiste i denne tidlige fasen, aldri kom tilbake til hjemlandet, heller ikke på besøk. De etablerte seg for godt i det nye landet.

Utvandrere var ofte i familie eller nære venner. Sammenliknet med den senere utvandringen var det svært mange familier som dro. Opplysninger vi har om prestedatteren Maren Fridrichsen Fleischer, som sannsynligvis var enke og reiste fra Vestre Moland i mai 1853 med sine tre barn, viser at emigranter i den nærmeste familie og vennekrets kan ha hatt stor betydning for hennes beslutning om å utvandre. Hun var datter av prosten i Vestre Moland, Jacob Fridrichsen, og hans kone Anna Dorthea.¹⁷ Hun tilhørte dermed embetsstanden, det øverste sosiale sjiktet i lokalsamfunnet. Søsteren Mathilde Jeanette (f. 1819) og hennes mann Knud Johan Fleischer, samt broren Anders Emil Fridrichsen (f. 1810) utvandret også til Amerika på denne tiden, muligens samtidig med henne.¹⁸ Kanskje hadde Maren vært gift med Knud Johan Fleischers bror, og så blitt enke? Broren Anders Emil Fridrichsen var for øvrig pastor for den norske kolonien i Texas i årene 1854–57.¹⁹ I flere brev fra Elise Tvede Wærenskjold (som hadde utvandret til Texas i 1847 og før det hadde tilbrakt mange år i Vestre Moland og Lillesand, se nedenfor) går det fram at hun hadde kontakt med pastor Fridrichsen i Texas og kjente hans familie i Vestre Moland godt.²⁰ Jacob Fridrichsen hadde i 1829 etterfulgt hennes far i sogneprestembetet i Vestre Moland. Også redaktør Fleischer nevnes i brevene

17 Sundtoft 1983: 159–163. Fridrichsen var sogneprest i Vestre Moland fra 1829 og prost der 1838–61.

18 Knud Johan Fleischer var inkassator i Kristiansand, og i USA redaktør for bladet *Emigranten*.

19 Blegen 1958: 311 (brev fra Elise Tvede Wærenskjold fra høsten 1857); Solum u.å.

20 Blant annet Øverland og Kjørheim 1992 II: 61, brev 12 datert 16. oktober 1858; Øverland og Kjørheim 1992 II: 354–355, brev 135 datert 22.–27. juni 1866; Øverland 2009: 540, brev 304 datert 22.–24. juni 1894.

hennes. Maren og Elise må altså ha vært bekjente – kanskje til og med venner – fra miljøet rundt Vestre Moland kirke. At Maren emigrerte til USA med tre mindreårige barn i 1853, hang altså klart sammen med at både venner og kjente fra lillesandsområdet hadde reist dit få år tidligere, og at en søster og en bror, og også andre fra lokalmiljøet, emigrerte dit på denne tiden.

Johan Reinert Reiersen – en utvandringsagitator av rang

Ofte var det enkeltpersoner som plantet oppbruddstanken og fikk folk fra bestemte lokalsamfunn til å utvandre. Av og til kan vi si det så sterkt, at hadde ikke den aktuelle personen agitert for utvandring, hadde den heller ikke funnet sted fra det aktuelle området. Beskrivelsen kan passe på Johan Reinert Reiersen. Ikke bare bidro han indirekte, gjennom sin agitasjon, til at tusener emigrerte til Amerika.²¹ Han var også den direkte årsaken til at vel 200 mennesker fra Nedenes amt bosatte seg i det østlige Texas fra 1845, det året han selv emigrerte, og de følgende årene.²² Han grunnla to av i alt sju norske *settlementer* eller bosetninger der: Normandiet (senere kalt Brownsboro) i Henderson County, og Four Mile Prairie (Prairieville) i Van Zandt County og Kaufman County. Hans foreldre og alle hans søsken utvandret også.

Johan Reinert Reiersen var født i Vestre Moland 17. april 1810. Faren, Ole Reiersen, var klokker og skolelærer der. I 1813 flyttet familien til Holt, der faren tok over en annen klokkerstilling. Selv om Johan Reinert var for liten da de flyttet til at noen personlige bånd var blitt knyttet, kom han i voksenalder til å gjenoppta kontakter som familien hadde hatt i lillesandsområdet. Varige forbindelser og sterke nettverk sentrert rundt kirken og prestegården i Vestre Moland, med forgreninger både til ladestedet Lillesand og til miljøet rundt Næs jernverk i Holt, skulle få stor betydning for utvandringen.

Johan Reinert Reiersen var en begavet gutt. I to år hadde han friplass på middelskolen i Arendal, og fikk gode språkkunnskaper. Deretter reiste han tilbake til Holt og ble privatskolelærer en periode. Men Jacob Aall på Næs verk trådte til med økonomisk støtte slik at han kunne få examen artium i Kristiania.

²¹ Syvertsen 1981: 159.

²² Beretningen om Johan Reinert Reiersen bygger i stor grad på Syvertsen 1981 og Semmingsen 1942: 91–92, 202–207 og 276.

Noen videre studier ble det ikke til, for han begikk det som er blitt kalt «uhæderlige Streger». Dette henspeilte blant annet på ubetalt husleie og tyveri. Han fikk rykte på seg for å være «noget upålitelig, noget løs». For å unngå tiltale og straff reiste han i 1832 til København. Der livnærte han seg som språklærer og oversetter av romaner, i et enkelt tilfelle som skjønnlitterær forfatter, og også som forlegger og ukebladredaktør. I København giftet han seg med Henriette Christiane Marie Waldt. Ifølge en kilde satte han etter kort tid svigerfarens formue over styr gjennom satsing på et ukeblad og en «Læsesalon».²³ Etter et kortvarig opphold i Hamburg, sannsynligvis fra høsten 1837 til sommeren 1838, reiste han tilbake til Norge og Holt igjen.

8. mai 1839 stod en annonse i *Christianssands Adresseavis*, undertegnet «J.R. Reiersen». Han var nå blitt 29 år gammel. Fra 1. juni ville det utkomme en ny avis i byen. *Christianssandsposten* skulle være liberal, men uten noen særskilt politisk farge. Fra starten av utkom den to ganger ukentlig. Fra mai 1840 kom også et tilleggsblad: *Almindelig Commissions-Tidende for Christianssands Stift. Indrettet med særdeles Hensyn til Byerne Egersund, Flekkefjord, Farsund, Mandal, Lillesand og Grimstad*. Denne gikk inn fra nyttår 1842, men til gjengjeld utkom *Christianssandsposten* fra da av tre ganger ukentlig. Og opplaget økte stadig. Avisen fikk stor utbredelse på Agder, og hadde også abonnenter på Østlandet.²⁴

Tonen og stilen i *Christianssandsposten* var både hissig og krass. Reiersen kastet seg uredt ut i diskusjoner, og ble flere ganger stevnet for injurier. På denne måten fikk han beundrere, men også fiender. En av hans beste venner ble Henrik Wergeland. Flere av Wergelands arbeider fra denne tiden ble trykt i *Christianssandsposten*. Blant annet skrev han en lengre artikkelserie over vel tjue avisnumre fra juli til desember 1842 om bondeføreren Kristian Lofthus (1750–1797).²⁵

Christianssandsposten ble et viktig talerør for utvandringen til Amerika. Trolig hadde Reiersen allerede kommet i kontakt med emigrasjonsforkjempere og blitt interessert i denne saken da han var i Hamburg 1837–38.²⁶ For Reiersen var denne interessen sterkt knyttet til kampen mot undertrykkelse,

23 Syvertsen 1981: 135–136.

24 Syvertsen 1981: 138.

25 Henrik Wergeland: *Almuestalsmanden Christian Jensen Lofthuus samt Almue-Urolighederne i 1786 og 87 i Nedenæs Amt. Christianssandsposten* fra og med 13. juli til og med 2. desember 1842.

26 Syvertsen og Johnson 1982: 29.

urettferdighet og korrupsjon. Folk skulle likevel ikke utvandre for enhver pris. Men hadde man kapital og arbeidslyst, var utvandring tingen og Amerika stedet.

Særlig fra høsten 1842 ble det trykt mye stoff om utvandringen til Amerika i *Christianssandsposten*, og det kan også ha vært på den tiden at Reiersen selv bestemte seg for å utvandre. I oktober publiserte blant annet under signaturen x.y. «Betragtninger i Anledning af vore Landsmænds Udvandringer til America» over tre avisnumre, og fra *Skiensposten* ble det sakset en tekst med tittelen «En hjemkommen Tellebondes Beretning om hans Reise og udvandrede Nordmænds Befindende i Nordamerica». I desember ble sitert en lengre reportasje fra *Stavanger Amtstidende* «om vore Landsmænds Udvandringer». Samtidig ble det trykt annonser for skipsleilighet til Amerika, og avisens spalter ble åpnet opp for diskusjon om saken.

Selv skrev Reiersen i *Christianssandsposten* 13. mars 1843, i den siste artikkelen om utvandring han publiserte i egenskap av redaktør for avisen:

Vi have aldrig *opmuntret* til Udvandringer, – men vi have heller ikke *fordømt* disse. Vi have paavist Udvandringslysten som et *positivt Factum*, der fortjente den høieste Opmærksomhed af Regjeringen og Pressen, – som et Factum, der maaske inden 10 Aar vil frembringe en fuldstændig Omvæltning i alle Norges Forholde.²⁷

Han hevdet at en norsk koloni i et fruktbart og sunt distrikt i Amerika raskt ville gjøre store fremskritt, når først stedet med den «behørige Sagkundskab» var blitt valgt. De nyankomne ville da med større trygghet kunne velge sitt oppholdssted i nærheten av allerede etablerte landsmenn. Reiersen tenkte selv å legge ut på en ekspedisjon for å finne dette stedet. *Christianssandsposten* ble derfor solgt, og utkom med ny utgiver fra juni 1843.²⁸ En gang i løpet av året 1842, kanskje om høsten, hadde altså Reiersen bestemt seg for å utvandre. Men det skulle ennå gå noe tid før planene ble realisert. Om hvordan utvandringen fra Kristiansand stift startet, og om Reiersens rolle i den, forteller Elise Tvede Wærenskjold, en annen utvandringspioner, detaljert i en beretning fra 1869:

I længere Tid havde Flere i Christiansands Stift skjænket Udvandringssagen særdeles Opmærksomhed, da det blev bekjendt at «Christiansands-Postens» Redaktør, Johan

²⁷ Syvertsen 1981: 141.

²⁸ Fra og med nr. 49, mandag 19. juni 1843, var H.R. Thrane utgiver (redaktør).

Reinert Reiersen, vilde søge sig et nyt Hjem i Amerika, og man troede da i ham at have fundet den rette Mand til at Undersøge Forholdene i Amerika og give en Beretning derom. Efter Forslag af Christian Grøgaard [...] blev han af Flere opfordret til først at reise uden sin Familie, saa at han kunde bereise de forskjellige Stater, hvortil Udvandring fra Norge kunde ansees fordelagtig, og da ved sin Tilbagekomst give en fuldstændig Beretning om disse Stater. For dette tilbød man ham 300 Spd., hvilket Reiersen gikk ind paa og afgik fra Norge i Sommeren 1843 til Havre de Grace i Frankrig og derfra til New Orleans.²⁹

Elise Tvede Wærenskjold forteller at Christian Grøgaard hadde spilt en viktig rolle da Reiersen reiste til Amerika for å undersøke forholdene der med tanke på en senere utvandring. Troels Christian Krog Grøgaard, som var hans fulle navn, var lensmann i Lillesand, og sønn av eidsvollsmannen Hans Jacob Grøgaard, som hadde vært sogneprest i Vestre Moland 1811–22, samtidig som Ole Reiersen hadde vært klokker og skolelærer der. Nå var gamle bånd mellom de to familiene knyttet på nytt gjennom sønnene.

Det finnes en samling brev fra Reiersen til Grøgaard – fem brev skrevet i Kristiansand i tidsrommet januar–mai 1843, før rekognoseringsreisen, og to skrevet vinteren 1844 fra Holt, omtrent et år før han utvandret for godt. Dessverre har ikke de norske originalene latt seg oppspore. De befant seg, og befinner seg sannsynligvis fremdeles, hos Reiersens etterkommere i USA. Men brevene i engelsk oversettelse, kommentert av Theodore C. Blegen i 1944, er publisert på internett.³⁰ De viser at det var et nært og personlig forhold mellom Reiersen og ekteparet Grøgaard. De besøkte hverandre i Lillesand og Kristiansand, og utvekslet litteratur og idéer om utvandring.

I beretningen fra 1869 skriver Elise Tvede Wærenskjold at det var Grøgaard som opprinnelig hadde foreslått at Reiersen skulle foreta en rekognoseringsreise. Av brev fra Reiersen til Grøgaard fra 1843 ser det derimot ut som om det var Reiersen selv som hadde fått denne ideen. 30. januar 1843 skrev han om sine planer om å selge trykkeriet og avisen og emigrere. Men han hadde ikke endelig bestemt seg for om han først skulle reise alene for å finne et passende sted for en norsk koloni, enten i Brasil, Chile, Canada, California eller et annet

29 *Billed-Magazin* 1870 nr. 8. «Beretning om de norske Settlementer i Texas» «Af E.W.», datert 9. juni 1869, ble opprinnelig trykt i det norsk-amerikanske tidsskriftet *Billed-Magazin* nr. 8, 9 og 10 1870. Tidsskriftet ble utgitt i Madison, Wisconsin, USA. Også gjengitt i Blegen 1958: 318.

30 Blegen 1944.

sted i Nord-Amerika, eller om han umiddelbart skulle ta kone og barn med. I et brev datert 9. april 1843 ble de to mulighetene utdypet. Han kunne enten reise med familien og arbeide isolert for eget beste, eller han kunne – dersom folk ønsket det – reise alene på en ekspedisjon til fellesskapets beste. Han nølte imidlertid med å bruke sin egen, oppsparte kapital til dette. Men dersom han fikk en garanti på 2–300 spesidaler, var planene for ekspedisjonen allerede lagt, fortalte han. På den bakgrunn stilte Grøgaard seg i spissen for en innsamlingsaksjon, og 300 spesidaler ble samlet inn.³¹

I det nevnte brevet fra april 1843 foreslo Reiersen å etablere en organisasjon bestående av folk som tenkte på å utvandre. Medlemmene (50–100 familier eller enkeltmedlemmer) måtte være så formuende at de kunne skyte inn en viss pengesum (noen hundre spesidaler, antydnet han) i denne organisasjonen. Så kunne de kjøpe opp et større område i Amerika, som siden kunne stykkes ut til medlemmene. Tanken var også at medlemmene kunne hjelpe og støtte hverandre. Reiersen visste imidlertid at Grøgaard ikke var enig i disse planene, skrev han, og noen slik organisasjon ble heller aldri realisert. Men der var uformelle nettverk.

I Eide og Landvik var det flere som var villige til å satse på Reiersen, velstående bønder som lenge hadde hatt tanker om å utvandre. De fremste var brødrene Osuld Nielsen Enge og Anders Nielsen Holthe og deres fetter Peder Nielsen Kalvehaven. De utvandret til Missouri i 1846.³² I brevene som Reiersen sendte til Grøgaard vinteren 1843 og høsten 1844, ble disse bøndene nevnt flere ganger. Reiersen bad Grøgaard hilse dem. Han beklaget også at han ikke hadde hatt tid til å skrive til Ørbæk og Elise Tvede. Dette viser klart at det var tette kontakter mellom ladestedet Lillesand og nabosognene Landvik, Eide, Birkenes og Vestre Moland i utvandringssaken, og at Christian Grøgaard var

31 Blegen 1944; Syvertsen 1981: 143, med referanse i note 36 til brev i Reiersen-familiens eie. Nelson 1981: 24.

32 Tveiten 1974: 7–9. Tveiten skriver at personer som Åsulv Enge i Eide og Anders Holte og Peder Kalvehaven i Landvik hadde stor betydning for utvandringen fra de vestlige deler av Nedenes fogderi. De var Johan Reinert Reiersens kontakter på grunnplanet. Disse personene er også nevnt i brev fra Elise Tvede Wærenskjold: Øverland 2002: 447, brev 224, datert 23. september 1883 («Osuld Enge, Peder Kalvehaven og Anders Holte, Christian Grøgaards gamle venner»), Øverland 2009: 214, brev 96 datert 21. desember 1887 («Veed Du noget om [...] Peder Kalvehagen, Osuld Enge og Anders Holte»). Sannsynligvis var det brødrene Anders Nielsen Holthe og Osuld Nielsen Enge som var de «Tvende norske Bønder» som hadde et innlegg i *Christianssandsposten* 12.01. 1843: «Hvilket Sted skulle de norske Emigranter helst vælge som Maal for deres Udvandring?». Landvik historielag 2012: 10, 33 ff. og 41 ff. Osuld Nielsen (Iglan) Enge (1802–1880) var bonde fra gården Enge, Eide sogn. Anders (Andreas) Nielsen Iglan Holthe (1809–1887) var bonde bosatt i Birkenes sogn. Peder Nielsen (Iglan) Dolholt Kalvehaven (1794–1884) var bonde og båtbygger i Homborsund, Eide sogn.

sentral i opprettholdelsen av denne kontakten. Jeg trenger assistanse, skrev Reiersen i 1844 til Grøgaard, som han visste slet med sykdom på denne tiden (se nedenfor). Men, fortsatte han, jeg kjenner ingen jeg heller vil appellere til enn deg, som alltid har vist meg slik godvilje.³³

I juni eller juli 1843 dro Reiersen av gårde. Han reiste via Havre de Grace (nåværende Le Havre) til New Orleans, og derfra videre til de nordvestlige statene, der han besøkte norske settlementer. Han konsulterte og fikk informasjon fra flere nordmenn. Men han kom aldri til verken Brasil, Chile, Canada eller California. I mai–juni 1844 var han tilbake i Norge. I Holt skrev han nå ferdig den beretningen som allerede var blitt påbegynt under reisen. Flere avisinnlegg ble samtidig publisert, blant annet i *Morgenbladet*. Allerede samme høst var boken ferdig: *Veiviser for Norske Emigranter til De Forenede Nordamerikanske Stater og Texas, udarbeidet efter egne iagttagelser*.³⁴ I den beskrev han inngående statene Wisconsin, Illinois, Missouri og Iowa. Texas, som ennå ikke var selvstendig republikk, fikk et eget kapittel.³⁵ «Han bereiste ogsaa Texas, som dengang var en Republik for sig selv, og gav en meget fordelagtig Beskrivelse over Landet, hvilken findes optaget i 'Veiviseren' [...]», skrev Elise Tvede Wærenskjold.³⁶ Og nettopp Texas var det Reiersen likte best. Boken var for øvrig ikke bare skrevet på grunnlag av «egne iagttagelser», også områder som lå utenom hans reiserute, ble beskrevet på grunnlag av eksisterende litteratur. Uansett – boken fikk stor utbredelse i Norge.

Utvandring for godt

I mars 1845 dro Johan Reinert Reiersen til Amerika igjen, og denne gangen for godt.³⁷ Reiseløpet forlot Havre de Grace i april 1845 med det amerikanske skipet *Alisto*, og ankom New Orleans 9. juni.³⁸ Et kvart århundre senere beskrev Elise Tvede Wærenskjold nærmere det som hadde hendt:

33 Blegen 1944, udatert brev, men antakelig fra høsten 1844.

34 Reiersen 1844.

35 Syvertsen 1981: 144; Aamland og Semmingsen 1953: 35.

36 *Billed-Magazin* 1870 nr. 8. Også gjengitt i Blegen 1958: 318. Texas ble først 29. desember 1845 tatt opp i Sambandsstatene. Russell 2015: 84.

37 Dette følget var ikke det første som reiste fra Agder til Texas. En gruppe på åtte personer, alle med etternavn Reiersen-Strengereid, hadde slått seg ned i Henderson i Texas allerede i 1844. Tveiten 1974: 6.

38 En omfattende «Beretning fra Texas», forfattet av J.R. Reiersen og med opplysninger om ankomsten og de første månedene i Texas fra det norske følget på 10 personer ankom New Orleans 8. juni 1845, ble trykt som føljetong i bladet *Norge og Amerika. Et maanedligt Flyveblad* i 1. årgang mars-mai 1846 (nr. 8, 9, 10, 11), og i 2. årgang juli 1846 (nr. 1). I dette følget på 10 var: Peder Fidje med kone, Gunder Fidje

I Marts 1845 afreiste Reiersen fra Lillesand i Følge med Christian Grøgaard og Syvert Nielsen, en Smedegut fra Birkenæs Sogn og i Havre de Grace traf de sammen med Reiersens Fader, Ole Reieron, forhenværende Kirkesanger ved Holt, dennes ældste Datter og hans Søn, Uhrmager Reiersen samt Snedker Stiansen fra Christiansand, som vare reist over Arendal, da de ikke alle kunde gaa med et Fartøj, da disse vare ladede. Fra Havre gik de med et amerikansk Skib til New Orleans og først ved Ankomsten dertil toge de den Beslutning at gaa til Texas, da de der erfarede at Texas vilde blive optaget i Unionen. De havde dog hjemmefra været enige i at ville vælge et mildere Klima end Wisconsins, men vaklede mellem Valget af Missouri eller Texas.³⁹

I Johan Reinert Reiersens følge var flere familiemedlemmer; hans far, en søster og en bror. Også Christian Grøgaard fra Lillesand, en «smedegutt» fra Birkenes og en snekker fra Kristiansand var med. Tre av Reiersens brødre hadde reist over året før. Reiersens kone og barn fulgte etter senere på høsten sammen med hans mor og en annen søster. To brødre var de siste som reiste av gårde, høsten 1846. Dermed var hele familien Reiersen i Amerika.

Henimot høsten reiste Johan Reinert Reiersen ut for å søke etter land,

[...] og valgte sit Hjem nogle Mile nordfor Floden Neches, hvor endnu ingen havde setlet. Her fik de udmaalt sine 1476 Acres Land og desuden 640 Acres som "claim". Samtidig toge ogsaa nogle faa amerikanske Familier og en gammel norsk Ungkarl, Knud Olsen, som var kommet fra Nordstaterne, Land i samme Egn og dette var da den første svage Begyndelse til et norsk Settlement i Texas [...]⁴⁰

Slik erindret Elise Tvede Wærenskjold det mange år senere. Settlementet de grunnla, fikk navnet Normandiet.

Fra juli 1845 stod Reiersen som utgiver at et lite månedsskrift som utkom i Norge, *Norge og Amerika*. Meningen var å sammenlikne de to landene. Nordmenn skulle få øynene opp for all den skrøpelighet som rådet i Norge, og bli bevisst «frihetens egentlige vesen og betydning» slik at de kunne «løsrive seg fra aristokratiets og juristeriets trykkende og hemmende åk».⁴¹ Reiersen

(disse tre reiste videre til St. Louis i Missouri), Chr. Grøgaard, snekkermester Stiansen, smed Syvert Nielsen, J.R. Reiersens far, bror og søster, samt J.R. Reiersen selv.

39 *Billed-Magazin* 1870 nr. 8. Også gjengitt i Blegen 1958: 318–19. Elise Tvede Wærenskjolds beretning stemmer godt overens med det J.R. Reiersen selv berettet i 1846 i månedsbladet *Norge og Amerika* (se tidligere note).

40 *Billed-Magazin* 1870 nr. 8. Også gjengitt i Blegen 1958: 319.

41 Semmingsen 1942: 207

skrev for bladet etter at han hadde utvandret, men redaksjonen ble overlatt til hans bror Christian som fortsatt befant seg hjemme. Da han utvandret i 1846, overtok Elise Tvede. Skriften ble lagt ned etter to år da også hun emigrerte.

Johan Reinert Reiersen solgte etter hvert sin eiendom i Henderson county og flyttet til Four Mile Prairie, ikke langt unna. Allerede i 1847 hadde han blitt klar over at det meste av land i Henderson county var tatt av amerikanere, slik at det ikke kunne bli plass til en større norsk koloni der. En del nordmenn fulgte Reiersen til Four Mile Prairie, blant annet Elise Tvede og Vilhelm Wærenskjold (1822–1866), som utvandret sammen til Texas i 1847, og like etter giftet seg der.⁴² De fleste av en gruppe som kom i 1848, tok seg også nytt land i dette settlementet. Også det fortalte Elise Tvede Wærenskjold om i beretningen fra 1869:

I Begyndelsen af 1848 blev der lagt Grundvolden til et nyt norsk Settlement paa ”Four-mile Prairie” i Countierne Van Zandt og Kaufman, omtrent 36 Mile fra Brownsboro. Som Navnet viser, er Prairien her den fremherskende Del, skjønt der ikke er Mangel paa Skov. [...] Paa ”Four-mile Prairie” var atter Reiersen den første Norske, da han ogsaa kjøbte en Plads der i Begyndelsen av 1848 og i Juni samme Aar flyttede Vilhelm Wærenskjold fra Fredrikshald. [...] dertil. De Norske i Brownsboro vare imidlertid blevne friske og tilfredse og havde lært at indse hvilke store Fordele Texas byder den fattige Emigrant og Flere havde sendt rosende Breve til Norge. Som Følge heraf ankom atter 14 Familier, de fleste af Omblu [Åmli] Præstegjeld og nogle ugifte Personer om Høsten 1850 og nedsatte sig dels i Brownsboro, dels paa ”Four-mile Prairie”. Nogle Faa vare ankomne samme Sommer med Andreas Ørbæk, der havde været hjemme i et Besøg i Norge. Ørbæk udvandrede i Selskab med Christian Reiersen og var en Søn af afdøde Kjøbmand Ørbæk i Lillesand. To af hans Sødskenne fulgte nu med ham og senere fulgte hans Stedfader, Kjøbmand Bache fra Lillesand og de øvrige af Familien.⁴³

I 1869 bodde 16 norske familier i Brownsboro og 17 på Four Mile Prairie. En del hadde i de foregående årene flyttet fra Brownsboro til Four Mile Prairie, og derfra videre til et tredje settlement, Bosque.

42 Hans fulle navn var Johan Matheus Christian Vilhelm Wærenskjold, sønn av premierløytnant Otto Christian Wærenskjold (1784–1836) og hans husholderske Cathrine Caroline Poulsen, født utenfor ekteskap i Fredrikshald (Halden). https://lokalhistoriewiki.no/index.php/Elise_W%C3%A6renskjold lastet ned 6.08.15; Russell 2015: 1. Fornavnet er oftest skrevet Wilhelm, men selv skrev han (oftest) navnet med enkel V, Vilhelm.

43 *Billed-Magazin* 1870 nr. 9. Også gjengitt i *Blegen* 1958: 319–20.

Johan Reinert Reiersen var en kontroversiell person, både i Norge og i Amerika. Mange følte seg lurt, og han fikk flere mot seg. Selv om han fikk et par hundre egder til å utvandre, lyktes han ikke i å grunnlegge en stor agderkoloni i Texas, slik han hadde tenkt.⁴⁴

Christian Grøgaard og familien

Lensmann Christian Grøgaard, sønn av sogneprest og eidsvollsmann Hans Jacob Grøgaard og bror av den velstående rederen og kjøpmannen Johannes Grøgaard, reiste fra Lillesand til Texas sammen med Johan Reinert Reiersen i mars 1845. Senere samme år fulgte familien etter.

Christian Grøgaard ble i familien omtalt som «den begavede sønn». En periode fra 1815 var han til sjøs, men det var prest han skulle bli. Slik skulle det imidlertid ikke gå. Som det stod i et familiebrev: «Hans forstands lys formørkedes».⁴⁵ Neumann formulerte det slik: «[Han] var allerede færdig til Høiskolen, da Legemet maatte give efter for Sjelens Anstregelser. Sindsvagelighed hæmmede hans videre Fremskridt paa Videnskabelighedens Bane». Han fikk aldri tatt teologisk embetseksamen.⁴⁶

I september 1825, som 25-åring, giftet Christian Grøgaard seg med Thomine Ellefsen. De fikk hele 12 barn. To av dem døde som små. På slutten av 1820-tallet drev han forretninger sammen med Frederik Heyerdahl, storrederen og handelsmannen Steener Steenersens nevø. Forretningene gikk godt noen år, og i 1834 bygde han seg stort hus. Men på det tidspunktet var forretningene allerede i tilbakegang, trolig på grunn av hans sviktende helbred, og til tross for stigende konjunkturer innen handel og skipsfart.

I 1837 ble Christian Grøgaard valgt til medlem av Lillesands første formannskap etter at formannskapslovene var blitt innført samme år. I 1840 fikk han stillingen som lensmann. «Gudskelov, det er nu meget bedre for Christian, end før, da han er bleven Lensmand. Han er sygelig, men med et godt Mod», skrev moren Anne Marie Grøgaard til sin datter i 1843.⁴⁷ Pga. sin nye stilling

44 Tveiten 1974: 5, kaller Reiersens nybygg der, Brownsboro og Four Mile Prairie, en stor fiasko.

45 Utdrag av brev fra fru Margit Nelson f. Grøgaard til rektor Hans Jacob Hammer. Brevsamling og familieopptegetninger angående familiene Hammer og Grøgaard (Karen Braarvig). Privatarkiv v/ Jens Braarvig.

46 Rosenberg 1990: 453–55 og op.cit.

47 Brev fra Christian Grøgaards mor, *Anne Marie Grøgaard*, til datteren Anne Marie, gift Müller. Brevsamling og familieopptegetninger angående familiene Hammer og Grøgaard (Karen Braarvig).

måtte han gå ut av formannskapet, men var fremdeles med i styre og stell i det voksende ladestedet.

Likevel synes det klart at de økonomiske forholdene for familien Grøgaard hadde forverret seg på begynnelsen av 1840-tallet. Våren 1844 innleverte han sitt bo til skiftebehandling, og måtte oppgi stillingen som lensmann. Dette ble en sak for Lillesand formannskap og kommunestyre høsten 1845, fordi Grøgaard i egenskap av lensmann hadde fått i oppgave å kreve inn utestående kommuneskatt for året 1842. Nå viste det seg at disse midlene var gått tapt. Selv om boet siden ble tilbakelevert ham til fri rådighet uten at det ble tatt under skiftebehandling, ser det ikke ut til at han var i stand til å utbetale kommuneskatten som han hadde krevd inn på kommunens vegne.⁴⁸ Situasjonen for familien Grøgaard var altså langt fra tilfredsstillende da de bestemte seg for å utvandre.

På det tidspunktet formannskapet og kommunestyret behandlet saken om Grøgaard, høsten 1845, hadde han selv og familien allerede utvandret. Tanken på utvandring hadde blitt sådd to–tre år tidligere gjennom kontakt med Johan Reinert Reiersen. I 1843 hadde Grøgaard, som allerede omtalt, bidratt til å skaffe Reiersen 300 spd. slik at han kunne reise til Amerika for å undersøke forholdene og mulighetene for utvandring dit. Året etter kom Reiersen tilbake, og Christian Grøgaard var altså med i det følget som reiste av gårde i mars 1845. Hans kone Thomine og de ti barna kom etter på høsten. Antonette Grøgaard skrev i et brev til søsteren Anne Marie Müller 31. september 1845 om svigerinnen og barnas avreise til Amerika:

Det er saa ondt at vide dem man har kjær i Nød og Trang og ikke kunne hjelpe. Det var et skrækkeligt Syn at see Thomine med sine 10 Børn tage paa Veien til Amerika uden at vide hvad de skal tage sig for eller ernære sig med naar de kommer der. Her er omtrent 3 Uger siden de reiste herfra til Havre for derfra at faa Leilighed til Amerika. Johannes [Christian Grøgaards bror] var udmerket mod dem. Det er ikke ubetydeligt han har opofret på Christian. Gud give at det maa være til nogen Nytte for dem. Før til Vaaren kan vi ikke vente nogen Efterretning fra dem fra Amerika. Gid den blot maa være god, saa faar vi enda finde os i at vente. Fra Christian havde

Privatarkiv v/Jens Braarvig; Syvertsen og Johnson 1982: 210. Anne Marie Grøgaard flyttet fra Bergen og tilbake til Lillesand etter mannen, sogneprest Hans Jacob Grøgaards, død i 1836.

48 Lillesand kommunearkiv. 1.4.7. Lillesand formannskap og bystyre, kopibok 1827–98], s. 96–100. AAma.

Thomine Brev før hun reiste. Det var saa meget vi fik vide at han var frisk og vel kommen over, men noget om hvordan der er kan han naturligvis ikke skrive da han ikke havde opholdt sig der længere end 4 Dage. Han var da i New Orleans, men skulde just tiltræde Reisen op i Landet for at bese sig og vælge sit fremtidige Opholdssted. Ellers tror jeg de tænker at opholde sig Vinteren over i New Orleans, men det lod til at han havde Lyst til at vælge Texas til at nedsætte sig for Alvor.⁴⁹

Det gikk ikke særlig bra for familien i Amerika heller. Planen var først at Christian Grøgaard skulle være prest og skolelærer for den nyetablerte kolonien, som de så for seg ville vokse. Men slik gikk det ikke.⁵⁰ Heller ikke hans plan om *farming* ble vellykket. To av barna hadde dødd kort tid etter ankomsten til Amerika. Selv døde han allerede i 1846 av sykdom. På det tidspunktet drev han en liten landhandel og underviste i musikk. I 1848 døde også Thomine Grøgaard. Barneflokken ble tatt hånd om av hjelpsomme og snille naboer. Yngstedatteren Emma vokste opp hos Elise og Vilhelm Wærenskjold.⁵¹

Flere egder til Texas

Vinteren 1845 satte Johan Reinert Reiersens bror, Christian Reiersen (1814–53), inn en annonse i *Morgenbladet*. Han søkte om skipsleilighet for ca. 300 utvandrere til New Orleans. Omtrent samtidig satte kjøpmann Erich Bache i Lillesand seg i kontakt med skipsredere i Bremen for om mulig å få tyske skip til å frakte gruppen over Atlanteren.⁵² Reiersen og Bache opptrådte på vegne av de samme personene, nemlig de som hadde finansiert Johan Reinert Reiersens rekognoseringsreise i 1843, og som nå selv ønsket å emigrere. Det var meningen at det store utvandrerfølget skulle komme samlet til Texas høsten 1845. Men av ulike – til dels uklare – grunner reiste emigrantene likevel ikke i samlet flokk, men i mindre puljer. Det oppstod splittelse da de nådde New Orleans, og de dro hver til sin kant. Mange valgte å bosette seg i Missouri og Wisconsin.⁵³

Johan Reinert Reiersen var som nevnt med i den første gruppen som dro. Da hans kone og barn kom til New Orleans 17. november 1845 med skipet

49 Brevsamling og familieopptegetelser angående familiene Hammer og Grøgaard (Karen Braarvig). Privatarkiv v/ Jens Braarvig.

50 Semmingsen 1942: 276.

51 Syvertsen og Johnson 1982: 210.

52 Syvertsen 1981: 145 med referanse til *Norge og Amerika. Et maanedligt Flyveblad*, No. 9, Marts 1846.

53 Semmingsen 1942: 276 og Syvertsen 1981: 146.

Magnolia, stod han på kaia og tok imot dem. Fem barn var døde på overfarten, blant dem en datter av Reiersen.⁵⁴ Han hadde ventet at alle de 128 norske passasjerene om bord ville følge med ham videre til Texas. Men han ble skuffet. Bare hans egen familie fulgte med ham.

Noe bedre gikk det høsten 1846. Av et følge på 70 utvandrere dro omkring 50 til Texas. Johan Reinert Reiersens brødre Christian og Georg fra Holt, og Andreas Heyerdahl Ørbæk fra Lillesand, var med her.⁵⁵ I årene 1850–51 fulgte seks andre medlemmer av familien Ørbæk etter til Texas. Hva var deres historie, og hvorfor utvandret de?

I 1819 ble en 21 år gammel, velstående og farløs kristiansandspike, Jacobine Dahm (1799–1840), gift med farens kontorbetjent, Ouen Ørbæk (1797–1829) fra Torridal.⁵⁶ Hennes far, rådmann Jens Dahm, hadde dødd noen år tidligere, i 1814, og overlatt hele sin formue til sitt eneste barn, født utenfor ekteskap. Kort tid etter slo Jacobine og Ouen Ørbæk seg ned i Lillesand, der de ble en del av det som kunne betegnes som «de kondisjonerte». Ouen Ørbæk ble etter hvert kjøpmann og reder, og ble betrodd offentlige verv.

I løpet av ni år fikk ekteparet Ørbæk like mange barn, men bare fire vokste opp: Ole Johan (1820–77), Sigurd (1826–88), Andreas Heyerdahl (1828–56) og Ouline Jacobine (1829–1919). Så skjedde tragedien. 21. april 1829, seks måneder før deres yngste datter ble født, tok Ouen Ørbæk livet sitt. Klokkeren noterte i kirkeboken: «Hængte sig selv i Vildelse.»

Det gikk fire år. 6. desember 1833 ble enkemadam Jacobine Ørbæk viet til kjøpmann Erich Endresen Bache (1798–1867). Han tok over den virksomheten som Ouen Ørbæk hadde etterlatt seg, og som enken deretter hadde tatt hånd om, og drev videre som kjøpmann og reder i Lillesand. Det kom en sønn i dette ekteskapet, Edvard Maurentzius (f. 1835). Så rammet tragedien igjen. Da gutten var fem år, i 1840, døde Jacobine bare 41 år gammel.

Erich Bache giftet seg på nytt i 1842. Hans andre kone var den 23 år yngre Ingeborg Svendsdatter (1821–1901) fra Holte i Høvåg. På denne tiden fikk familien, kanskje via naboen Christian Grøgaard, kjennskap til Johan Reinert Reiersen og hans utvandringsprosjekt. Tanken på selv å utvandre modnet.

Ole Johan, den eldste av Jacobine og Ouen Ørbæks sønner, ble i 1847 gift med Oline Cathrine Olsdatter (1827–1892) fra Espevika på Justøy. De fikk

54 *Norge og Amerika. Et maanedligt Flyveblad*, Anden Aargang, No. 1, Juli 1846: 14. Syvertsen 1981: 152.

55 Syvertsen 1981: 146.

56 Alle opplysninger i det følgende fra Rosenberg og Ordahl 1985.

to sønner, Andreas Nicolai (1849–1932) og Ole Christian (1850–1883). Ikke lenge etter reiste far til Amerika, og mor ble igjen tilbake med de to småguttene. De fikk bevilling til å «leve adskilt fra bord og seng», dvs. de ble skilt.

I løpet av få år forlot sju medlemmer av familien Ørbæk/Bache Lillesand og slo seg ned i Texas. Andreas Heyerdahl Ørbæk, som hadde reist over høsten 1846, kom tilbake på et kortvarig besøk i 1850, og broren Sigurd og søsteren Ouline Jacobine fulgte med ham over igjen. Erich Bache reiste året etter sammen med sin kone Ingeborg og deres sønn. I dette følget var også stesønnen Ole Johan.

I Texas bosatte medlemmer av familien Ørbæk/Bache seg i nærheten av familiene Reiersen, Grøgaard og Wærenskjold og andre de kjente fra tidligere. Vennskapsbånd fra hjemlandet ble videreført i det nye landet. Også ekteskapsbånd mellom familiene ble knyttet.

Elise Tvede Wærenskjold – ressurssterk og skrivefør kvinne

Selv om settlementet i Texas som familiene Reiersen og Grøgaard hadde slått seg ned i, ikke vokste så raskt og så sterkt som Johan Reinert Reiersen opprinnelig hadde planlagt, kom en del over fra Norge og bosatte seg der i årene etter 1845. En av dem var Elise Tvede Wærenskjold, som skulle få stor betydning for settlementet de kommende årene.

Vi har allerede møtt Elise Tvede Wærenskjold som brevskriver og skildrer av utvandringen til Texas og det første settlementet der. På grunn av sine mange brev, som gir et enestående innblikk i livet i det norske settlementet i Texas, fikk hun tilnavnet «The Lady with the Pen». Mange av brevene skrev hun til sin nære venninne i Lillesand, Thomine Marie Dannevig (1812–1905). Hvem var Elise Tvede?

Elise Amalie Tvede ble født i Dypvåg 19. februar 1815.⁵⁷ Hun var eneste datter av Nicolai Sejersløv Tvede (1779–1832) og Johanne Elisabeth Meldahl (1773–1839). Foreldrene var danske, og de hadde kommet til Norge da Nicolai

57 Omtalen av Elise Tvede bygger hovedsakelig på Higley 1995 I og 1995 II. Se også Olsen 1925; Russell 2001, 2006, 2010 og 2015. Ifølge Sundtoft 1983: 158 hadde ekteparet Nicolai Sejersløv Tvede og Elisabeth Meldahl også en sønn, men han døde «forholdsvis tidlig».

Tvede var nyutdannet teolog. Hans kusine var gift med jernverkseier Jacob Aall. De hadde dermed forbindelser til miljøet rundt Næs verk, som også Johan Reinert Reiersen var en del av. Da Elise var åtte år, flyttet familien til Vestre Moland, der faren etterfulgte Hans Jacob Grøgaard som sogneprest.⁵⁸

Elise fikk mange venner blant barna til Lillesands ledende familier, og grunnlaget ble lagt for vennskap som skulle komme til å vare livet ut. Som eldre dame i Texas skrev hun at disse årene i Lillesand hadde vært de beste i hennes liv – «der har jeg dog leved mine gladeste Dage».⁵⁹ I 1829, da hun var 14 år, flyttet familien til Holt, der de igjen kom i nærheten av sine slektninger i Aall-familien så vel som familien Reiersen. «Det er nu 37 Aar siden vi forlod [Vestre] Moland, Gud skal vite med stor Bedrøvelse for [mit] Vedkommende», skrev hun til en venn flere år senere.⁶⁰

Da familien hadde bodd i Holt i tre år, i begynnelsen av oktober 1832, døde plutselig Nicolai Tvede. Etter en tid satte mor og datter igjen kursen for Lillesand, der de hadde gamle venner fra årene på Vestre Moland prestegård. Elise reiste imidlertid videre til Tønsberg i 1834 etter noen måneder i Lillesand, og der gikk hun i gang med å undervise småjenter.⁶¹ I Tønsberg ble hun kjent med kaptein Svend Foyn (1809–1894), den senere berømte hvalfanger og oppfinner av harpunen. De korresponderte med hverandre da hun flyttet tilbake til Lillesand etter tre år for å pleie sin syke mor. 4. april 1839 giftet de seg i Vestre Moland kirke og bosatte seg i utkanten av Lillesand, i madam Poppes hus på Nygård. De leide seg etter et år inn i andre etasje hos kjøpmann S.N. Hansen i Strandgaten. Hansens søster og Elises gode venninne Thomine Dannevig – også kapteinsfrue og senere brevvenninne gjennom alle årene i Texas – bodde i første etasje.

Ekteskapet mellom Elise Tvede og Svend Foyn holdt ikke lenge. Kaptein Foyn var mer ute enn hjemme. Han seilte på Belgia, Frankrike, England og Østersjøen med den nye skuta *Brødrene*. Og Elise var ikke bare en begavet kvinne, men også en rastløs sjel. Hun var ikke fornøyd med å fylle tiden med huslige sysler.

58 Sundtoft 1983: 156–159.

59 Øverland 2009: 470–471, brev 254 fra Elise Tvede til Thomine Dannevig datert Prairieville Kaufman 29.07.1892. Brev i engelsk oversettelse med forord: Clausen 1976.

60 Øverland og Kjørheim 1992 II: 339, brev 127 fra Elise Tvede til Carl Budde, Bergen, datert Four Mile Prairie 11.09.1865.

61 Semmingsen 1942: 276; Higley 1995 I: 45; Jacobsen 2008: 63.

I 1841 engasjerte Elise Tvede seg i måteholdssaken. En kilde hevder at det var hun som dette året stiftet *Vestre Molands Maadeholdsselskab*. Det er uansett klart at hun ble et aktivt medlem av foreningen, tross motstand fra andre medlemmer fordi hun var kvinne.⁶² Hun engasjerte seg også i skolesaker. Også dette var uhørt for en kvinne i Lillesand på denne tiden. Det var to både viljesterke og egenrådige personer som etter 3,5 års ekteskap bestemte seg for å gå hvert til sitt. Skandalen var et faktum. Separasjon og skilsmisse var ytterst sjeldent i Norge på 1840-tallet (se under).⁶³

«Jeg blev gift i 1839 med en Skibskaptein, men da vi uheldigvis ikke passede for hinanden, bleve vi enige om at søge Separation for 3 Aar siden», skrev Elise Tvede i et brev i oktober 1846. Hun understreket samtidig at «Separationen ikke blev foranlediget ved nogen slet Opførsel fra min Side».⁶⁴ Mange år senere, i et brev fra 1894, skrev hun at årsaken til at de var blitt skilt, var at uoverensstemmelser i deres karakter hadde gjort samlivet mindre lykkelig. Da de ikke hadde barn, hadde de blitt enige om å gå fra hverandre. Og de skiltes som venner, understreket hun.⁶⁵

Etter ekteskapsbruddet høsten 1842 reiste Svend Foyn til sjøs. Elise tok tilbake sitt pikenavn og ble boende i Lillesand, nå i et hus på Kokkenes som antakelig Svend Foyn kjøpte til henne.⁶⁶ Hun gikk energisk i gang med å undervise barn på stedet, og brukte også mye tid på måteholdssaken.⁶⁷ Både i lokal- og hovedstadspressen hadde hun innlegg, men alltid anonymt med signaturen «Af en Dame». Hun hadde klare meninger som ble formulert i en direkte, av og til også provoserende, form.

Elise klarte å fylle livet i Lillesand med meningsfulle aktiviteter. Likevel kan man tenke seg at en fortsatt tilværelse på det lille ladestedet kan ha fortont seg som umulig for henne etter ekteskapsbruddet. 1. april 1844 forlot hun stedet.

62 Hageland 1922. Her går det fram at Elise Tvede var den som startet måteholdsselskapet: «Her var det en kvinde som tog fat. Den for almene spørgsmaal interesserte prestedatter greb tanken med begeistring og stiftet en forening for V. Moland d.v.s. for Lillesand og omegn.» Higley 1995 I: 48. «Elise ba om å få bli medlem av lokallaget, men hun var ikke ønsket. Hun lot seg ikke stanse, men insisterte på medlemskap.»

63 Higley 1995 I: 48.

64 Øverland og Kjørheim 1992 I: 73, brev fra Elise Tvede til Taale Gjestvang datert Kristiania 4.10.1846.

65 Higley 1995 I: 48 og 51. Svend Foyn og Elise Tvede holdt en viss kontakt senere i livet, og han viste seg som hennes venn ved at han hjalp henne med betydelige pengegaver da hun var bosatt i Texas.

66 Higley 1995 I: 48.

67 Det er uklart om dette gjaldt en håndgjerningsskole (dvs. håndarbeidsskole) for piker (som hun senere arbeidet for) eller undervisning for både gutter og piker. Sannsynligvis var det det siste.

Men hun holdt kontakten med Lillesand, og hadde fremdeles planer for aktiviteter der. I september 1845 søkte hun om bidrag fra kommunekassen til å få opprettet et «Asyl for fattige Børn i Lillesand og Omegn», men forgjeves. Kommunestyret besluttet enstemmig at «dertil for Tiden Intet kan bevilges». Om årsaken til avslaget var en skral kommuneøkonomi eller motvilje mot tiltaket, går ikke fram av kildematerialet.⁶⁸

Sommeren 1846 kom hun til Kristiania.⁶⁹ Der ble hun redaktør av vennen og meningsfellen Johan Reinert Reiersens månedsskrift *Norge og Amerika*.⁷⁰ Under signaturen «E. Tvede» ble hun Norges første kvinnelige redaktør. Postmester Taale Andreas Gjestvang fra Løiten var en av abonnentene. Han ble overrasket da han kom til hovedstaden og oppdaget at redaktøren var et «fruentimmer».⁷¹ På høsten skrev hun i brev til ham at hun hadde tatt redaktørjobben fordi ingen ønsket å overta ansvaret for en så farlig publikasjon som kunne lure folk til å utvandre. For å holde tidsskriftet i gang påtok hun seg arbeidet med utgivelsen.

[...] At jeg er bleven Forlægger af Norge og Amerika kommer kun af, at Reiersen ingen anden paalidelig Kommissionær havde, som kunde paatage sig det, og jeg kunde saameget lettere gjøre det, som jeg er temmelig inde i denne Sag, da Udvandringen i de sidste Aar, saavel som Alt hva der er skrevet for og imod, har gjort Krav paa min særdeles Interesse.⁷²

Utvandringssaken hadde hun allerede vært interessert i noen år, skrev hun. Det vil si at interessen stammet fra årene i Lillesand, der hun høyst sannsynlig hadde hatt nær kontakt med andre som tenkte på utvandring, og rent faktisk også utvandret. Det gjaldt både de nærmeste naboene i Strandgaten, familien Ørbæk/Bache, og familien Grøgaard, som heller ikke bodde langt unna. Elise og Johan Reinert Reiersen hadde felles kontaktpunkter både i miljøet rundt

68 Lillesand kommunearchiv. 1.4.7. Lillesand formannskap og bystyre, kopibok 1827–98. S. 108A, løpenr. 50. AAmA.

69 Higley 1995: 49. Referanse til brev bl.a. til Thomine Dannevig fra 1845.

70 Øverland og Kjørheim 1992 I: 72, brev 12 fra Elise Tvede til Taale Gjestvang datert Kristiania 4.10.1846. I brevet skriver Elise Tvede at «jeg er stolt deraf [at jeg er smittet av Reiersenske Grundsætninger] [...] og i Sandhed føler mig hædret ved at være i Besiddelse af Reiersens Venskab», og «Reiersens [...] og Grøgaard høre til mine Nærmeste Bekjendte».

71 Higley 1995 I: 49.

72 Øverland og Kjørheim 1992 I: 72, brev 12 fra Elise Tvede til Taale Gjestvang datert Kristiania 4. 10. 1846.

Næs verk og i lillesandsområdet. De siste årene hun bodde i Lillesand, var hun trolig en ivrig leser av *Christianssandsposten*, som utkom fra 1839 med Reiersen som redaktør.

22. mars 1847 gikk Elise Tvede om bord i barken *Ygdrasil* i Drøbak med kurs for Havre de Grace. Der gikk hun om bord i skipet *New England* og ankom etter noen uker New Orleans. Hun var 32 år, separert, barnløs, foreldreløs og uten søsken. Hun hadde en formue på 3 000 spesidaler.⁷³ Ingenting holdt henne tilbake i Norge. Sammen med henne reiste 25 år gamle Vilhelm Wærenskjold. Han hadde et par måneder før avreise sluppet ut av Christiania Tugthus etter å ha sonet en dom på 3,5 år.⁷⁴ Det var sannsynligvis Elises store interesse for håndarbeid som hadde ført henne til tukthuset, der de hadde møtt hverandre.⁷⁵

I Texas slo Elise Tvede seg først ned i Normandiet.⁷⁶ Da hun kom dit, stod det dårlig til med den norske kolonien. Christian Grøgaard var død, og andre var syke av malaria og ellers misfornøyde med forholdene. Mange bodde i enkle ettroms hytter uten vinduer og med jordgulv.⁷⁷ Hun tenkte på å returnere til Norge, men hadde ikke penger. I tre måneder bodde hun hos familien Grøgaard, sine gamle venner fra Lillesand, før hun i oktober dro videre.⁷⁸ Da pengene ankom fra Norge noen måneder senere, hadde hun bestemt seg for å bli. Hun hadde også bestemt seg for å gifte seg.

Elise Tvede flyttet sommeren 1848 til et nytt *settlement* på Four Mile Prairie, og giftet seg 10. september 1848 med den sju år yngre Vilhelm Wærenskjold.⁷⁹ På den tiden var hun ennå ikke formelt skilt fra Svend Foyn, det skjedde først

73 Øverland og Kjærheim 1992 I: 72, brev 12 fra Elise Tvede til Taale Gjestvang datert Kristiania 4. 10. 1846.

74 Higley 1995 I: 50. Dommen var for forfalskning av et pass, innbrudd og tyverier. Wærenskjold hadde også tidligere sonet en dom på fire måneder i Østfold for «betydelige tyverier» sammen med sin mor, søster og andre. Han slapp ut av Tugthuset bare et par måneder før de reiste. Elise Tvede skrev i reisebrev i *Norge og Amerika* 1847–48 at det reisefølget som hadde bestilt skipsleilighet med *Ygdrasil*, ble forandret i siste øyeblikk, og at Wærenskjold tok den ledige plassen.

75 Fra 1813 var Christiania Tugthus et fengsel for kvinner og menn. De innsatte ble satt til å arbeide, og blant annet var det et tekstilverksted der. https://lokalhistoriewiki.no/index.php/Christiania_tukthus lastet ned 19.08.15. Ideologien bak denne typen institusjoner var at fangene skulle bli bedre samfunnsborgere gjennom arbeid, religiøs påvirkning og undervisning. Langelid 2015: 44.

76 Semmingsen 1942: 277–78.

77 Fekjær 2007: 31.

78 Fekjær 2007: 32–33.

79 Semmingsen 1942: 278. Settlementet på Four Mile Prairie var grunnlagt av Johan Reinert Reiersen. Det lå i Van Zandt County og bredte seg senere over grensen til Kaufman County. I 1853 ble et nytt settlement grunnlagt i Bosque County.

i januar 1849.⁸⁰ Årsaken til at Elise Tvede og Vilhelm Wærenskjold likevel giftet seg før hun var formelt skilt i Norge – noe som for øvrig ikke var ulovlig i Amerika – kan ha vært at fristen for ektepar til å få 640 mål fritt land gjennom «Mercer colony window» var i oktober 1848.⁸¹ Etter hvert kjøpte de seg en gård på over 5 000 mål.

Elise Tvede Wærenskjold ble mor til tre gutter: Otto (f. 1851), Niels (f. 1853) og Thorvald (f. 1858). Men så rammet ulykken. Yngste sønnen døde våren 1866. Samme høst ble mannen Vilhelm stukket i hjel, bare 43 år gammel.⁸² Livet fór ikke lett med henne i det nye hjemlandet. Nå stod hun alene med ansvaret for to små sønner og en stor farm.

Fra første stund i Texas fortsatte Elise Tvede Wærenskjold sitt aktive liv. Hun deltok i gårdsarbeidet og engasjerte seg i nabolaget. Hun underviste norske barn, samlet inn penger til å bygge skole og kirke og arbeidet aktivt for å få en norsk prest til *settlementet*. Hun startet måteholdslag, bokklubber og studiesirkler, og skrev leserinnlegg i amerikanske og norske aviser. Hun fikk stadig sendt over bøker fra Norge, og holdt seg godt orientert i norsk samtidsliteratur. Som 74-åring abonnerte hun på to blad redigert av kvinner, det ene var Gina Krogs kvinnetidsskrift *Nylænde*.⁸³ Selv om familien skal ha eid en kvinnelig slave, ga hun klart uttrykk for at hun var motstander av slaveriet. Det ble først opphevet etter den amerikanske borgerkrigen i 1865, nærmere tjue år etter at hun ankom Texas. Og hun skrev brev, mange av dem til nære venner i Lillesand, der hun hadde tilbrakt viktige år i barndommen og som ung kvinne. Vennskapet med Thomine Dannevig holdt livet ut. I 1885 døde Elise Tvede Wærenskjold, 80 år gammel. Ikke uten grunn fikk hun tilnavnet «The Lady with the Pen».

Separasjon og skilsmisse som årsak til utvandring

Som vi har sett, ble to av parene i vårt materiale skilt: Oline Cathrine og Ole Johan Ørbæk, samt Elise Tvede og Svend Foyn. Vi skal se nærmere på hvor

80 Fekjær 2007: 32; Jacobsen 2008: 125. De ble gift 10. september 1848, og Elise Tvede Wærenskjold ble formelt skilt 15. januar 1849. Hun skrev selv i et brev datert 2. juni 1849: «Jeg giftede mig forrige Høst med en af mine Landsmænd.» Øverland og Kjørheim 1992 I: 130, brev 33 fra Elise Tvede til Taale Andreas Gjestvang datert Kristiania 2. juni 1849.

81 Russell 2010: 60. Nærmere om «Mercer colony window» i Russell 2015: 83–85.

82 Fekjær 2007: 36–37; Higley 1995 I: 51.

83 Higley 1995 I: 51, med referanse til brev til Thomine Dannevig 19.10. 1888.

vanlig det var å skille seg midt på 1800-tallet, og på hvilke måter separasjon og skilsmisse kan knyttes til utvandring.

Som allerede nevnt var separasjon og skilsmisse en ytterst sjelden foreteelse på begynnelsen av 1800-tallet. I en familie- og rettshistorisk studie av separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909 fastslår Hanne Marie Johansen at det ikke er urimelig å anta at skilsmisser var tilnærmet ukjent før ca. 1850. I den grad det var kjent, ble det gjerne omtalt som noe skandaløst, en sjelden foreteelse.⁸⁴ Skilsmisse var mer vanlig i byene enn på landsbygda, og mer vanlig på Østlandet (dvs. i og rundt Kristiania) enn ellers i landet.⁸⁵ Det kunne oppnås enten gjennom dom (noe som var svært vanskelig og ytterst sjeldent) eller gjennom bevilling.⁸⁶ Gjennom en forordning av 18. oktober 1811 ble det innført tvungen megling før skilsmisse både ved dom og bevilling.⁸⁷

Omkring 1830 gjorde myndighetene adgangen til å få skilsmisse gjennom bevilling vanskeligere enn tidligere. Det nøyaktige antall skilsmisser i tiårene rundt midten av 1800-tallet er ikke kjent, men man kan gå ut fra at det årlig ble gitt færre enn 20 skilsmissebevillinger, kanskje enkelte år så få som fem–seks. Den restriktive praksisen ble først myket opp på 1890-tallet.⁸⁸

Fra ca. 1830 krevde myndighetene tidligere separasjon i minst tre år, og enighet om å søke skilsmisse for å gi bevilling.⁸⁹ Men dersom et par hadde fått separasjonsbevilling og hadde levd atskilt slik loven krevde, var det ikke nødvendig å oppgi noen egentlig grunn for samlivsbruddet og skilsmisseønsket.⁹⁰ Dersom en grunn overhodet ble oppgitt, ble det ofte bare vist til «uoverensstemmelser» i blant annet gemytt, alder, handle- og tenkemåte eller «misforståelser», eller at ektefellene etter tilstrekkelig separasjonstid ikke kunne bli enige om å leve sammen igjen.⁹¹ Slike generelle og noe diffuse grunner var det Elise Tvede viste til – at hun og Svend Foyn ikke passet for hverandre, og at

84 1790–1831 er registrert gjennomsnittlig 13 skilsmisser ved kongelig bevilling per år. Skilsmissestatistikk mangler helt for årene 1831–1869. I perioden ca. 1830 til ca. 1890 var bevillingspraksisen restriktiv. Johansen 2001: 31; 34; 108.

85 Johansen 2001: 161 ff.; 205.

86 De viktigste skilsmissegrunner ved dom var forsvinning eller rømming (*desertio*), hor og tyranni. Johansen 2001: 145 ff.

87 Johansen 2001: 30.

88 Johansen 2001: 37–44; 296. 1790–1831 ble registrert i gjennomsnitt 13–14 skilsmisser ved kongelig bevilling per år. Det var flest skilsmisser 1815–1824, 20–21 årlig, og deretter tilbakegang.

89 Johansen 2001: 10–12.

90 Johansen 2001: 185.

91 Johansen 2001: 197.

uoverensstemmelser i deres karakter hadde gjort samlivet mindre lykkelig. De hadde derfor blitt enige i å gå fra hverandre.

En interessant observasjon er for øvrig at skipsførere var overrepresenterte – i forhold til deres andel av befolkningen – blant skilte på begynnelsen av 1800-tallet. Ikke bare kunne lange sjøreiser og fravær fra hjemmet gjøre familielivet vanskelig. Sjømenn hadde i høyere grad enn andre muligheten til å rømme i utlandet (*desertio*), noe som var skilsmissegrunn.⁹²

Hvorfor ble det vanskeligere å bli skilt fra ca. 1830? En forklaring kan være tidens filosofiske og ideologiske strømninger. Filosofene Rousseau, Kant og Hegel var blant dem som representerte en ny patriarkalsk ideologi, og som bidro til utforming av en ulikhets- og ufrihetslære, basert på ideen om kvinnes naturlige underlegenhet. Innbakt i en slik ideologi var at kvinnen burde vie sitt liv til mannens beste, og leve gjennom ham og barna.⁹³ En slik ideologi må ha passet den barnløse og selvstendige – mange vil si egenrådige – Elise Tvede særdeles dårlig. Ikke bare hemmet det henne, som gift kvinne med mannen fraværende mesteparten av tiden, i hennes naturlige utfoldelse i forenings- og yrkesliv. Det gjorde også hennes videre liv som separert embetsmannsdatter nærmest umulig i Norge. Ikke minst må utvandring ha blitt vurdert som høyst aktuelt etter at den fraseparerte Elise traff en ny mann. Ikke bare var han sju år yngre enn henne. Han var også i ferd med å sone en fengselsdom. Tanken på et nytt liv i nye omgivelser, langt borte fra det konvensjonelle Norge, må ha fortonet seg som høyst forlokkende.

Trolig hadde menn langt større mulighet til å bryte ut av ekteskapet enn kvinner, selv om det ikke var slik at kvinner stod uten muligheter til selv å sørge for å få ekteskapet oppløst. Hanne Marie Johansen antyder at mange ektemenn reiste til den nye verden, dvs. Amerika, med løfte om at kone og barn skulle få komme etter. Men iblant skjedde ikke det. Kanskje var det nettopp slik det var i Oline Cathrine og Ole Johan Ørbæks tilfelle. Vi kan anta at de først ble lovformelig skilt etter minst tre års separasjon, etter at Ole Johan hadde utvandret. I Amerika var det for øvrig mulig å starte på nytt med kone nummer to uten formell skilsmisse.⁹⁴

92 På begynnelsen av 1800-tallet utgjorde skippere tre–fire promille av alle husstandsoverhoder (603 menn og to kvinner), mens de utgjorde tre–fire prosent av alle med bevilling til separasjon og skilsmisse. Johansen 2001: 174.

93 Johansen 2001: 114–15. Johansen nevner også impulser fra utlandet som restaurasjonen i Frankrike, generell juridisk nyorientering, samt pietisme og krav om bibeltroskap som årsaker til lav skilsmisshfrekvens 1830–90.

94 Johansen 2001: 32.

Mange grunner til å reise

Hvorfor utvandret anslagsvis 1 500 mennesker fra kystområdene i Nedenes amt i årene 1845–54? De tette nettverkene, i form av yrkes-, familie- og vennskapsbånd, la viktige premisser. Som vi har sett, tilhørte mange av utvandrerne *de kondisjonerte*, dvs. det øvre sosiale lag av befolkningen, både handelspatriariatet og embetsstanden. I lillesandsområdet hadde flere tilknytning til Vestre Moland prestegård og miljøet rundt, med forgreninger til Holt, Eide, Landvik og Birkenes. Også andre med geografisk og sosial nærhet til denne kjernen ble trukket inn i nettverket.⁹⁵

Kontaktene fra foreldregenerasjonen ble opprettholdt og styrket, og nettverkene ble videreutviklet gjennom barna. Det var altså ingen tilfeldighet at Johan Reinert Reiersen, Christian Grøgaard og Elise Tvede samarbeidet tett, inntok sentrale posisjoner og hadde avgjørende innflytelse på utvandringen. Det var ingen tilfeldighet at de tre sammen med sine familier og venner utvandret til det samme området i Texas.

Når vi skal oppsummere årsakene til utvandringen fra Nedenes fogderi på 1840- og -50-tallet, kommer vi ikke utenom personen Johan Reinert Reiersen. Flere migrasjonsforskere har understreket at det var han som spilte hovedrollen i diskusjonen om Amerika og utvandringen dit, og tente utvandringstypen både gjennom sin personlige agitasjon og sitt virke som redaktør av *Christianssandsposten*. Han mislyktes riktig nok med å bygge en større texaskoloni, men fikk likevel mange til å følge ham til USA.⁹⁶ Andre har imidlertid stilt spørsmål ved den sentrale rollen og store oppmerksomheten han, og også Elise Tvede, har fått i migrasjonslitteraturen. I sin hovedoppgave om sørlandsk emigrasjon på 1800-tallet nedvurderer Helge Ove Tveiten den rollen de to spilte, og hevder at deres «innsats for emigrasjonen er blitt en god del overvurdert».⁹⁷ Han oppvurderer samtidig informasjonsspredning fra Vest-Telemark og Råbygdelaget og den rollen de toneangivende bøndene i Eide, Landvik og Fjære spilte. Dette kan være en riktig vurdering når man ser hele Nedenes fogderi under ett. Men etter min mening gjorde Johan Reinert Reiersen og Elise Tvedes *personlige* og *direkte* tilknytning til lillesandsområdet og Holt at de fikk større betydning for utvandringen derfra enn andre

95 Evensen 2008: 606–608.

96 Syvbertsen 1981: 159; Semmingsen 1942: 202.

97 Tveiten 1974: 3 og 121.

steder i fogderiet. Likevel forklarer deres agitasjon og tilstedeværelse langt fra alt.

Kunnskap om Amerika, som kom gjennom brev, aviser og personlig kontakt, var helt avgjørende for om folk overhodet vurderte å utvandre. Også den grunnleggende fortroligheten med det å reise ut og over hav som skipsfarten hadde skapt, kombinert med en utvandrings- og arbeidsvandringstradisjon som gikk helt tilbake til hollendertiden på 16- og 1700-tallet, spilte inn.

For den tidlige utvandringen var tanken om å komme til et friere land – politisk, religiøst og sosialt – særlig framtrædende. Mange opplevde det gamle samfunnet som for lukket og trangt. Det ga ikke rom for den personlige utfoldelsen de ønsket.

Som vist hadde flere av utvandrerne tilknytning til miljøet rundt Vestre Moland kirke og prestegården. Blant utvandrerne var barn av tre sogneprester og en klokker. Likevel ser ikke religiøse motiver ut til å ha spilt noen rolle for utvandringen. Verken Elise Tvede, Christian Grøgaard, Maren Fridrichsen Fleischer eller Johan Reinert Reiersen ser ut til å ha vært i opposisjon til statskirken. Det finnes ikke belegg i kildene for at de manglet eller savnet religiøs frihet.

Blant utvandrerne var flere som av ulike grunner hadde kommet i opposisjon til eller på kant med samfunnet. Det hadde Reiersen selv gjort. Dødsfall i nærmeste familie (også selvmord) og skilsmisse eller personlige problemer som kan knyttes til flere av utvandrerne, kan ha vært sentrale utvandringsgrunner. De kan ha opplevd – eller fryktet – sosial degradering og stigmatisering.

Selv om økonomiske motiver – ønsket om å forlate et land med fattigdom og press på ressursene – også spilte en rolle i den tidlige utvandringen, særlig i årene etter krisen i 1848, var betydningen relativt sett mindre enn senere på 1800-tallet. Mange av dem som utvandret fra lillesandsområdet på 1840- og -50-tallet, var selv relativt velstående eller hadde velstående familie som kunne hjelpe dem av gårde. Men selv for mennesker som tilhørte embetsstanden eller handelspatrisiatet, kan det ha vært fristende å starte på nytt i et fremmed land dersom de hadde økonomiske problemer, eller fryktet å få det, og så sin sosiale posisjon truet.

Den tidlige utvandringen skiller seg fra den senere også på andre måter: De som reiste fra kystområdene på Agder og over havet på 1840- og -50-tallet, slo seg ned i jordbruksområder i innlandet av Amerika, i nordstatene og i Texas.

De fulgte dermed ikke det vanlige mønsteret som vi finner senere på 1800-tallet; at folk reiste fra kystområder i Norge til kystområder i Amerika, og fra innland til innland. Fra 1870- og -80-årene, da utvandringen tok seg kraftig opp igjen fra agderkysten, reiste de fleste til byene og kysten i Amerika, ikke minst Brooklyn.

Den tidlige utvandringen fra Agder var sterkt preget av familieutvandring. Først reiste en, så fulgte andre etter. Vi har også funnet eksempler på kjedemigrasjon i vårt materiale – at en familie først reiste fra innlandet til kysten, for så etter en tid å utvandre. Når vi går ned på individ- og familienivå, slik vi har gjort her, kan vi tydelig se hvordan familier, venner og naboer påvirket hverandre, og hvor viktige de personlige kontaktene og nettverkene var for utvandringsbeslutningen. På Agder ble kjeden brutt på slutten av 1850-årene på grunn av den store veksten i skipsfarten. Da utvandringen igjen økte til store høyder mot slutten av århundret, var det særlig mange unge og enslige som reiste.

Litteratur og kilder

- Blegen, T. C. (red.) (1944). *Behind the Scenes of Emigration: A Series of Letters from the 1840's*. Av J. R. Reiersen; oversatt av C. O. Paulson og the Verdandi Study Club. NAHA online, https://www.naha.stolaf.edu/pubs/nas/volume14/vol14_4.htm lastet ned 29.08.16.
- Blegen, T. 1958. *Amerikabrev*. Oslo: Aschehoug.
- Clausen, C.A. (red.) (1976). *The Lady with the Pen. Elise Wærenskjold in Texas*. Clifton, Texas: Bosque Memorial Museum.
- Fekjær, K.-A. (2007). *Three Norwegian immigrant women in their pioneer settlements in the early trans-Mississippi West: 1847–1910*. Hovedoppgave i engelsk. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Higley, L. (1995). I. Elise Amalie Tvede – Svend Foyns første kone. *Vestfold Minne*. Utgitt av Vestfold Historielag.
- Higley, L. (1995). II. Elise Amalie Tvede – Svend Foyns første kone. *Njotarøy*. Årsskrift 1994/95. Utgitt av Nøtterøy Historielag.
- Jacobsen, A. R. (2008). *Svend Foyn – fangstpioner og nasjonsbygger*. Oslo: Aschehoug.
- Johansen, H.M. (2001). *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909. En familie- og rettshistorisk studie*. Oslo: Den Norske Historiske Forening – HIFO.
- Kummen, T. (1949). *Kristiansands arbeiderforening: 1849–1949*. Kristiansand. Landvik historielag (2012). *Vandring ut. Emigrasjon fra Landvik 1840–1960*. Landvik: Landvik historielag.
- Langelid, T. (2015). *Bot og betring? Fengselsundervisninga si historie i Noreg*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.

- Lovoll, O. S. (1997). *Det løfterike landet. En norskamerikansk historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nelson, F.G. (oversatt av) (1981). *Pathfinder for Norwegian Emigrants by Johan Reinert Reiersen*. Northfield, Minnesota: The Norwegian-American Historical Association. Med forord.
- Neumann, J. (1836). *Hans Jacob Grøgaard: Et Mindeskrift*. Bergen: Chr. Dahl.
- Olsen, E. (1925). Elise Amalie Wærenskjold, f. Tvede. En karakteristikk av Svend Foyns første hustru. For «Tønsbergs Blad» av overlærer Emil Olsen. *Tønsbergs Blad* 11.05., 12.05., 13.05., 14.05., 15.05., 16.05., 18.05., 19.05., 20.05., 22.05., 23.05., 25.05. og 26.05. 1925.
- Ordahl, S. (1978). Utvandring frå Agder til Amerika 1890–1915. I: A. Engen (red.), *Utvandringa – det store oppbrotet*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Ordahl, S. (1981). Utvandring frå Agder til Amerika. I: H.H. Roscher og O. Ulltveit-Moe (red.), *Agder Historielag Årsskrift nr. 57*. Kristiansand: Agder Historielag.
- Pryser, T. (red.) (1977). *Thrannerørsla i norske bygder*. Oslo: Det norske Samlaget.
- Pryser, T. (1999). *Norsk historie 1814–1860. Frå standssamfunn mot klassesamfunn*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Reiersen, J. R. (1844). *Veiviser for norske Emigranter til De forenede nordamerikanske Stater og Texas*. Kristiania.
- Rosenberg, K. og Ordahl, S. (1985). Rådmandsdatteren fra Kristiansand og hennes etterslekt. I: A. T. O. Aanby, O. L. Eikestøl og M. Ljøstad-Mørck (red.) *Agder Historielag Årsskrift nr. 61*. Kristiansand: Agder Historielag.
- Russell, C. H. (2001). *Confession of Faith. A Strong Woman's Statement of Her Faith*. [Texas] USA.
- Russell, C. H. (2006). *Undaunted. A Norwegian Woman in Frontier Texas*. Texas: Texas A&M University Press College Station.
- Russell, C. H. (red.) (2010). *Light on the Prairie. New Writings of Elise Waerenskjold*. Houston, Texas: Shining Brightly Books.
- Russell, C. H. (2015). *Wilhelm*. Houston, Texas: U.S.A. Patriot Press.
- Semmingsen, I. (1942). *Veien mot vest. Utvandringen fra Norge til Amerika 1825–1865*. Oslo: Aschehoug & Co. 2. opplag.
- Solum, N. O. «Oregon and Washington Territory in the 1870's, As Seen Through the Eyes of a Pioneer Pastor». (Vol. XVI: s. 64) http://www.naha.stolaf.edu/pubs/nas/volume16new/vol16_2.htm Lastet ned 15.08. 2013.
- Sundtoft, D.S. (1983). *Vestre Moland kirke. Trekk av dens historie gjennom 800 år*. Arendal: Eget forlag.
- Syvertsen, O.M. (1981). Johan Reinert Reiersen. I: K.-O. Masdalen (red.), *Aust-Agder-Arv 1979–1980*. Arendal 1981, s. 132–165.
- Syvertsen, O.M. og Johnson, D. (1982). *Norge i Texas. Et bidrag til norsk emigrasjonshistorie*. Del I av Odd Magnar Syvertsen. Del II av Derwood Johnson og Odd Magnar Syvertsen. Stange: Stange historielag.

- Tveiten, H.O. (1974). *En utvandring blusser opp – og slokner*. Hovedoppgave i historie 1974 I. Universitetet i Oslo.
- Øverland, O. og Kjærheim, S. (red.) (1992) I. *Fra Amerika til Norge I. Norske utvandrerbrev 1838–1857*. I. Riksarkivet, for Kjeldeskriftfondet. Oslo: Solum forlag.
- Øverland, O. og Kjærheim, S. (red.) (1992) II. *Fra Amerika til Norge II. Norske utvandrerbrev 1858–1868*. (Med et tillegg av brev 1836–1857.). Riksarkivet, for Kjeldeskriftfondet. Oslo: Solum forlag.
- Øverland, O. and Kjærheim, S. (red.) (1993). *Fra Amerika til Norge III. Norske utvandrerbrev 1869–1874*. (Med et tillegg av brev 1845–1867.). Riksarkivet, for Kjeldeskriftfondet. Oslo: Solum forlag.
- Øverland, O. (red.) (2002). *Fra Amerika til Norge IV. Norske utvandrerbrev 1875–1884*. Riksarkivet. Oslo: Solum forlag.
- Øverland, O. (red.) (2009). *Fra Amerika til Norge V. Norske utvandrerbrev 1885–1894*. Riksarkivet. Oslo: Solum forlag.
- Lillesand kommunearkiv. 1.4.7. Lillesand formannskap og bystyre, kopibok 1827–98. Aust-Agder museum og arkiv (AAma).
- Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand fra Nedenæs og Raabygdelagets Amt, Departementet for det Indre:*
- 1840–45, signert amtmann Harboe, 8.09. 1846. Christiania 1847.
 - 1846–50, signert amtmann I.S. Thomle, 01.11. 1851. Christiania 1853.
 - 1851–55, signert amtmann I.S. Thomle, 23.01. 1857. Christiania 1858.
- http://www.ssb.no/a/histstat/publikasjoner/histemne.html?id=P103_1881 lastet ned 31.08.2015.